

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκιμή

Ηλίας ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.454](https://doi.org/10.12681/dchae.454)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Η. (2011). Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκιμή. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 353–366. <https://doi.org/10.12681/dchae.454>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική
δοκιμή

Ηλίας ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 353-366

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΔΕΚΑΔΑ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ: ΑΜΦΙΔΡΟΜΗ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ*

Καιρὸς τοῦ τεκεῖν καὶ καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν
(*Εκκλ.* 3,2)

Σέ χειρόγραφο μαθηματάριο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τόν χαρτῶο κώδικα 2800 (235×173 χιλ.), τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ φ. 4β καταλαμβάνει ἡ ἀρίθμηση τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου μέ τὰ ἀντιστοίχως λεγόμενα τῶν ἐκπροσώπων τους (Εἰκ. 1)¹. Τόν κώδικα 2800 ἔγραψε, ἀποσπασματικῶς, ἀνάμεσα στά ἔτη 1768 (φ. 43) καί 1811 (φ. 338), ὁ Τραπεζούντιος Παναγιώτης Χατζηγεωργίου Κακούλογλου (στό φ. 100β: Κακουλίδης)². Προηγεῖται (φ. 3β-4β) τὸ κείμενο *Ἰγνατίου τοῦ εὐλαβεστάτου σκευοφύλακος τ(ῆς) μεγάλης ἐκκλησίας τοῖς νέοις κατὰ στοιχεῖον*³. Οἱ σταθμοὶ τῶν ἡλικιῶν ἐκτείνονται

σέ δέκα δεκαετίες, καλύπτοντας τόν αἰῶνα καί προσδίδοντας μίαν ἰδεατὴ πληρότητα στὸν ἀνθρώπινο βίον. Τὸ κείμενο δέν συνοδεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχη εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση, ὅπως αὐτὴ μαρτυρεῖται σέ μνημεῖα –χειρόγραφα καί τοιχογραφίες– τῆς ὄψιμης ὑστεροβυζαντινῆς καί τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (Εἰκ. 2)⁴.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ δεκάδα, ὡς ὁ ἀριθμὸς τῶν φάσεων τοῦ βίου, προβάλλεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, σέ ἐλεγεία τοῦ Σόλωνος (*Ἐλεγ.* 19). Ὡστόσο, ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης (7ος-6ος αἰ. π.Χ.) διακρίνει στό ποιῆμά του τὸ ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικιῶν σέ δέκα ἐπταετίες

* Ἡ προσέγγισή μας τοῦ ζητήματος ἀνατίθεται στὴ μνήμη τοῦ Πάργου Γαλάβαρη (πρβλ. ὑποσημ. 12, παρακάτω). Προέλευση φωτογραφικοῦ ὕλικου: Εἰκ. 1, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο. Εἰκ. 2-3, 6, Ἰ. Τσιουρῆς, Πάννινα. Εἰκ. 4, Παρίσι, Φωτοθήκη Gabriel Millet (cl. C5690). Εἰκ. 5, Παρίσι, Bibliothèque nationale de France. Εἰκ. 7, Χίος, 3η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

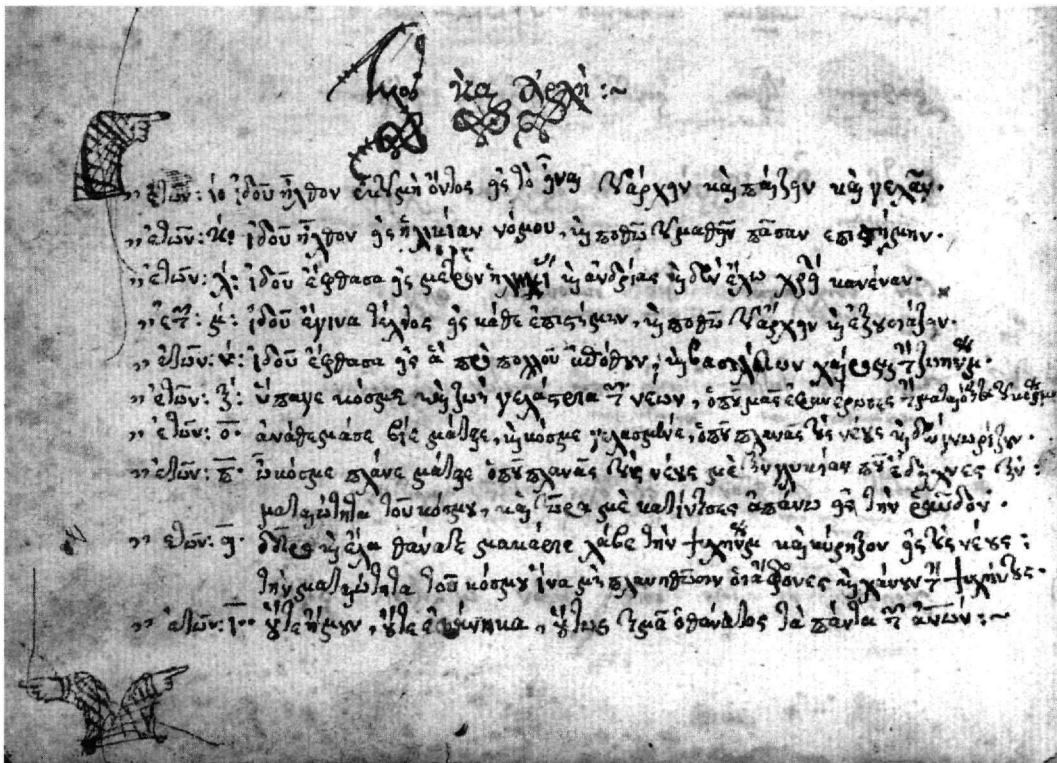
Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Δ. Κωνσταντίου, τίς κες Ἀριστέα Καββαδία, διευθύντρια, καὶ Ὀλγα Βάσση, τῆς 3ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, καὶ τὸν Πάννη Τσιουρῆ, γιὰ τὴ γενναία τους ἀνταπόκριση σέ αἰτήματά μου φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης.

¹ Βλ. Δ. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Γ', Ἀθήνα 1955, ἀριθ. 185, σ. 71-77. Σημειώτεον ὅτι ὁ Πάλλας παραλείπει νὰ μνημονεύσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σχετικοῦ μέ τίς ἡλικίες κειμένου. Ἀντιθέτως, ὁ Γ. Ζώρας, παραπέμποντας στὸν Πάλλας, σ. 71, βεβαιώνει ἐσφαλμένως ὅτι στό φ. 4β τοῦ κώδικος 2800 εἰκονίζεται ὁ Τροχὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου: *Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον καὶ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή*, Ἀθήνα 1970, 107. Γιὰ τὰ μαθηματάρια ἐν γένει βλ. Ἀ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολειῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι*, Ἀθήνα 1993.

² Πάλλας, ὁ.π., 77.

³ Ὀ.π., 71.

⁴ Καὶ τοῦτο παρά τὴν περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρία τοῦ Ζώρα (πρβλ. ὑποσημ. 1, παραπάνω)· μολονότι, ὁ ἴδιος, εἶχε ἐξακριβώσει μία περαιτέρω πληροφορία (προερχόταν ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Πάλλας): ἐπισημαίνει τὴν ἐπανάληψη σέ μεταγενέστερα μνημεῖα –καὶ στὸν κώδικα πού ἐξετάζουμε– τῶν λεγομένων τοῦ στ. 150 στό *Πένθος θανάτου*: βλ. παρακάτω καὶ ὑποσημ. 39. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου, μέ τὸ κυκλικὸ ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου, βλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα: Ἡλικίες τοῦ ἀνθρώπου, Μίλτος Γαρίδης (1926-1996): Ἀφιέρωμα*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2003, Α', 17-54. Στό ἴδιο κείμενο, ὑποσημ. 68, ἀναφέρομαι καὶ στὸν κώδικα 2800 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Σημειώτεον ὅτι στό φ. 1 τοῦ κώδικος, ἡ κατώτερη ζώνη τοῦ περιθωρίου καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀναγραφή, μέ μικροσκοπικὰ στοιχεῖα, τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐπτὰ ἡλικιῶν (παιδίον, παῖς, μειράκιον, νεανίσκος, ἀνήρ, πρεσβύτες, γέρον) καὶ τῆς διάρκειάς τους· στό δεξιὸ περιθώριον ἐκτυλίσσεται ἡ ἐνθύμηση τῶν συμβάντων στὴ Σαντορίνη, τὸ ἔτος 1650 (πρβλ. Πάλλας, ὁ.π., 75-76). Γιὰ τὴ δεκάδα (:) τῶν ἡλικιῶν σέ κυκλικές, μεταβυζαντινές συνθέσεις, πρβλ. τίς τοιχογραφίες στό Δομένικο, τὸ Ἀρμπανάσι καὶ τὴν Τσαριτσάνη (στοὺς ναοὺς τῶν Ταξιαρχῶν [πρβλ. Εἰκ. 2] καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου)· βλ. Ἀντωνόπουλος, ὁ.π., εἰκ. 5-6, 8.

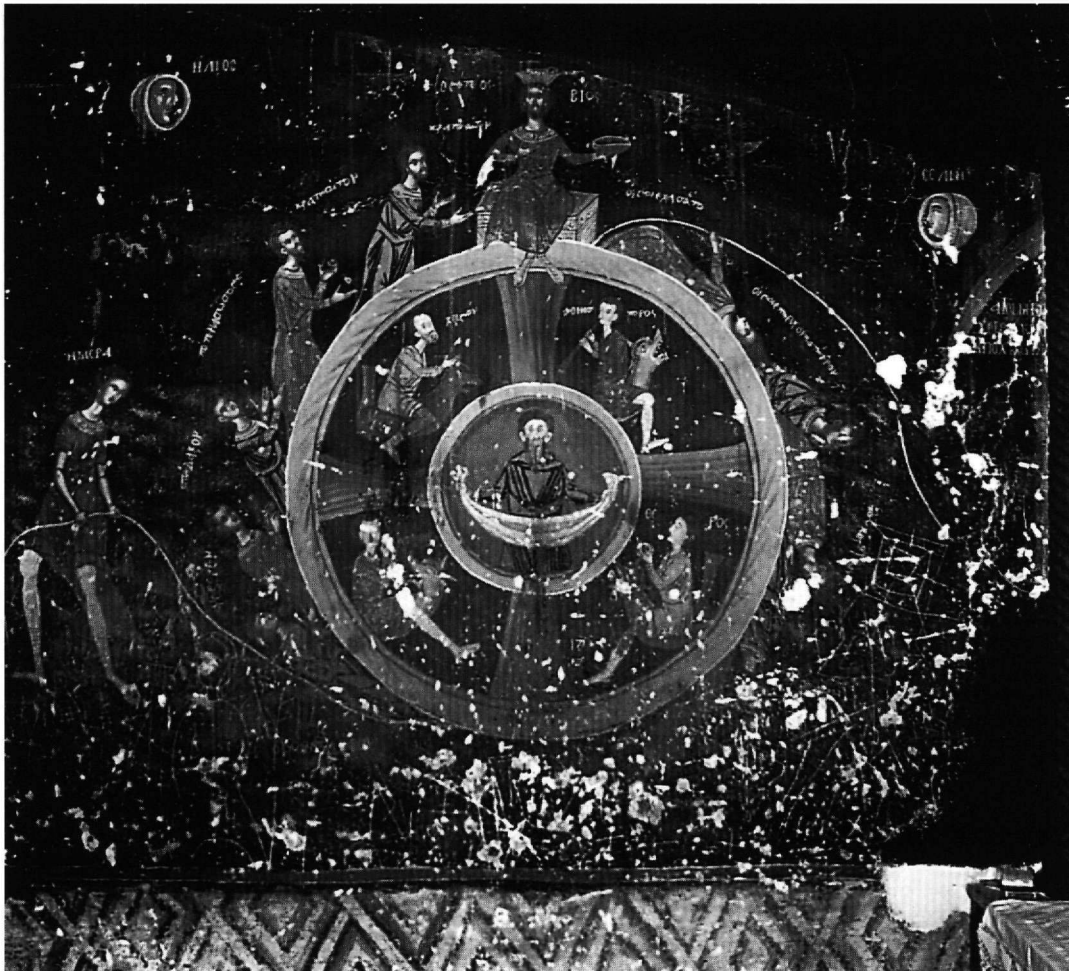
Είχ. 1. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, κώδιξ 2800 (1768-1811), φ. 4β (κάτω ήμισυ): οί δε και ηλικίες του ανθρώπου.

– και όχι δεκαετίες. Χωρίς ψυχολογικούς χαρακτηρισμούς, με προβαλλόμενο τό ατομικό αίσθημα, τά στάδια του βίου ακολουθοῦν τή φυσιολογική εξέλιξη του ανθρώπου από τή γέννηση ὡς τό θάνατο, μέ τούς παρακάτω ενδιάμεσους σταθμούς.
 Ἡ πρώτη ὀδοντοφυΐα ὀρίζει τήν πρώτη ἡλικία (1×7)· ἡ ἐκδήλωση τῆς ἥβης τῆ δεύτερη (2×7). Τήν τρίτη χαρακτηρίζουν ἡ σωματική ἀνάπτυξη καί ἡ ἐμφάνιση του γένειου (3×7). Τέταρτη λογίζεται ἡ ἡλικία τῆς ἀνδρείας (4×7) καί ἀκολουθεῖ ἡ πέμπτη, ὥρα του γάμου καί τῆς

παιδοποιίας (5×7). Εὐρύνονται τά ἐνδιαφέροντα καί μέ ὅλα καταπιάνεται ὁ νοῦς στό διάστημα τῆς ἕκτης ἡλικίας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποστρέφεται τίς ἀποκοτιές (6×7). Ἀκολουθοῦν ἡ ἑβδομη (7×7) καί ἡ ὄγδοη ἐπτάδα τῶν ἡλικιῶν (8×7), ὅταν νοῦς καί λόγος φθάνουν στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἀκμῆς τους. Στήν ἕνατη ἡλικία μαρτυρεῖται τό ἔσχατο ὄριο δύναμης καί παρουσίας λόγου καί σοφίας (9×7), ἐνῶ ἡ δέκατη, ἤρεμα, σφραγίζεται ἀπό τό θάνατο (10×7). Παραθέτω αὐτούσιο τό σολώνειο κείμενο⁵:

⁵ *Anthologia lyrica graeca*, ἔκδ. E. Diehl, I. *Poetae elegiaci*, Λιψία ³1949, 38-39. Πρβλ. *Frühgriechische Lyriker, I. Die frühen Elegiker*, ἔκδ. B. Snell, Βερολίνο 1971, 46 (μέ γερμαν. μετάφραση Z. Franyó, 47). Τό σχήμα του Σόλωνος ἀνακαλεῖ στήν ἐπικαιρότητα (τή διαχρονία!) ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς (1ος αἰ. μ.Χ.): *Περὶ τῆς κατὰ Μωνοῦσα κοσμοποιίας*, 103-104· στό ἴδιο, 105, παρατίθενται καί οἱ ἐπτά ἡλικίες τῆς ἱπποκρατικῆς παράδοσης. Βλ. Φίλων, *Ἄπαντα*, 1, Ἀθήνα («Κάκτος») 2000, 98 κ.έ. Πά τῆ δεκάδα πρβλ. Κλήμεντα τόν Ἀλεξανδρεά (2ος-3ος αἰ.), *Στρωματεῖς* VI, ις', 133 κ.έ. (σ. 499 κ.έ. Stählin), μέ ἀναφορὰ στήν ἑβδομάδα (ἐν ἑβδομαίαι πᾶς ὁ κόσμος κυκλεῖται τῶν ζωογο-

νομένων καί τῶν φρομένων ἀπάντων [142, 4 κ.έ.]) καί παράθεση του κειμένου του Σόλωνος (144, 3-6· σ. 505-506 Stählin). Πρβλ. Ἴ. Καλιτσουνάας, *Ἑπταδικαί ἔρευναί, Ἀθηναῖ* 33 (1921), 164 κ.έ. Πά τίς ἡλικίες του ἀνθρώπου στήν ἀρχαιότητα βλ. *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, 6, 1999, λ. «Lebensalter», στ. 1207-1212 (G. Binder - M. Saiko)· στό ἴδιο, στ. 1213-1215, γιά τό προσοδόκιμο ζωῆς: λ. «Lebenserwartung» (J. Wiesehöfer). Πρβλ. τήν ἐκτενῆ σύνθεση του F. Boll, *Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 31 (1913), 89-154. Πά μάν εὐρύτερη ἀναγνώριση πεδίου βλ. *LChri*, 3,

Εικ. 2. Τσαριτσάνη, ναός τῶν Ταξιαρχῶν: ὁ Τροχός τοῦ βίου (ἀρχ. 17ος αἰ.).

παῖς μὲν ἄνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἔρκος ὀδόντων
φύσας ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἔπτ' ἔτεσιν.
τοὺς δ' ἑτέρους ὅτε δὴ τελέσθι θεὸς ἔπτ' ἐνιαυτούς,
ἤβης ἐκφαίνει σήματα γιγνομένης.

5 τῇ τρίτῃ δὲ γένειον ἀεξομένων ἔτι γνίων
λαχνοῦται, χροῦς ἄνθος ἀμοιβομένης.
τῇ δὲ τετάρτῃ πᾶς τις ἐν ἑβδομάδι μέγ' ἄριστος
ἰσχύν, ἦν τ' ἄνδρες σήματ' ἔχουσ' ἀρετῆς.
πέμπτῃ δ' ὄριον ἄνδρα γάμον μεμνημένον εἶναι

10 καὶ παίδων ζητεῖν εἰσοπίσω γενεῆν.
τῇ δ' ἔκτη περὶ πάντα καταρτύεται νόος ἀνδρός
οὐ δ' ἔρδειν ἔθ' ὁμῶς ἔργ' ἀπάλαμνα θέλει.
ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσιν μέγ' ἄριστος
ὀκτώ τ' ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ' ἔτη.
15 τῇ δ' ἑνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μαλακώτερα δ' αὐτοῦ
πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσά τε καὶ σοφίη.
τὴν δεκάτῃ δ' εἴ τις τελέσας κατὰ μέτρον ἵκοιτο,
18 οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου.

1971, λ. «Leben, menschliches», στ. 38-39. E. Sears, *The Ages of Man. Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton 1986. *Lex. des Mittelalters*, 5, 1991, λ. «Lebensalter (-darstellungen)», στ. 1781 (M. Grams-Thieme). Ἄ. Κιουσοπούλου, *Χρόνος καὶ ἡλικίες στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1997. Πρβλ. ὑποσημ. 21, παρακάτω. C. Gauvard - A. de Libera - M. Zink, *Dictionnaire du Moyen Âge*,

Παρίσι 2002, λ. «Âges de la vie», 15-16 (D. Lett). Πά τὴν παιδική, τὴ νεανική καὶ τὴ γεροντική ἡλικία πρβλ., στό ἴδιο, τὰ λήμματα «Enfance», 477-478 (D. Lett): «Jeunesse», 776-777 (C. Gauvard): «Vieillesse», 1447 (D. Lett). Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑποσημ. 4). Βλ. καὶ τὰ συναγόμενα «Περὶ τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου», ἀπὸ ἑλληνικοῦ κώδικος, στό J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca e codicibus regis*, II, Παρίσι 1830, 454-457.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς προηγούμενης παράθεσης, ἐπισημαίνουμε τήν ἀνάμεσα σέ ἄλλους Ἑλληνες σοφοὺς παρουσία τοῦ Σόλωνος⁶ σέ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες, στό νότιο ἐξωνάρθηκα (δυτ. τοῖχος) τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν (16ος αἰ.)⁷.

Στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 1) ἡ διαδοχή τῶν ἡλικιῶν ἐξελιίσεται, μέ τὰ χαρακτηριστικά τῆς καθεμῆς τους, σέ δέκα στάδια. Στήν πρώτη δεκαετία σημειώνεται ἡ ἐνεργητικὴ ἔλευση στή ζωὴ, μέ τήν ἐπιθυμία τῆς ἐπιβολῆς στοὺς ὀμηλίκους, μέ παιχνίδι καὶ γέλιο. Ἡ ἐμπειρία τῶν παιδικῶν μας χρόνων τό ἐπαληθεύει· παραλείπονται τὰ κλάματα⁸! Ὁ εἰκοσάρης, «εἰς ἡλικίαν νόμου», προβάλλει τὴ δίψα του γιὰ μάθηση πρὸς κάθε κατεύθυνση. Συμφωνεῖ ὡς καὶ ἡ σύγχρονή μας πρακτικὴ. Ὁ τριαντάρης ἐπιβεβαιώνει τὴν ἰσχύ τῆς ἡλικίας καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπέναντι σέ κάθε ἐξωτερικὸ παράγοντα. Ὡστόσο, ἐδῶ δὲν χρειάζεται γαμήλια ὀπτικὴ. Ὁπλισμένος μέ γνώση καὶ πλούσιος σέ ἐμπειρία, ὁ σαραντάρης ἐπιθυμεῖ νὰ ἄρξει καὶ νὰ ἐξουσιάσει. Πρόκειται γιὰ τὴν τελευταία κίνηση πρὶν ἀπὸ τὴν κορυφαία θέση, μέ ὤρμες τῆς προσδοκίας τοῦ ἀτόμου. Ἐχοντας φθάσει στήν κορυφὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ βίου –καί, παρὰλλήλα, γιὰ λόγους συμμετρίας–, καὶ ἔχοντας

ἱκανοποιήσει ὅλες του τίς ἐπιθυμίες, ὁ πενηντάρης «βασιλεύει», χαρῶμενος τῆ ζωὴ του.

Ἐπενθυμίζουμε ὅτι μέ βασιλικὸ ἔνδυμα εἰκονίζονται ὄσοι, ἐστεμμένοι, κατέχουν τὴν ὑπατὴ θέση σέ ζωγραφικὲς συνθέσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου: πότε (σέ ἀρχαιότερες παραστάσεις) προεδρεύοντας στήν κυκλικὴ ἀνέλιξη τῶν ἡλικιῶν, χωρὶς νὰ μετέχουν σέ αὐτήν· ὅπως «ὁ βασιλεύς» στόν παρισινὸ κώδικα gr. 36, φ. 163β (14ος-15ος αἰ.): «ὁ μάταιος Βίος» (Εἰκ. 2 καὶ 3) στοὺς Ταξιάρχες τῆς Τσαριστάνης (ἀρχ. 17ος αἰ.): «ὁ Πλοῦτος τῆς δόξης» στό ναὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στό Ἀρμπανάσι (μ. 17ου αἰ.): «ὁ Κόσμος» στόν κώδικα 2174, φ. 1β, τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (1674-80)· ἀλλὰ καὶ τό κορυφαῖο πρόσωπο, ὁ ἀόμματος, ὁ μάταιος Πλοῦτος (στ. 9-11, 44, 51), ὅπως περιγράφεται στόν *Τζαμπλάκο* (15ος αἰ.)⁹. Εἶναι ἐξάλλου χαρακτηριστικὸ ὅτι σέ συνθέσεις τοῦ Τροχοῦ τῆς Τύχης, σέ χειρογράφα τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης, τό –κυκλικῶς καὶ ἀνω-κάτω– περιστρεφόμενο πρόσωπο δηλώνει ὡς ἐξῆς τοὺς τέσσερις χρόνους τῶν κατευθυνόμενων ἀπὸ τὴν Τύχη κινήσεων του: *regnabo* (ἀριστερά, ἀνερχόμενο), *regno* (ἐστεμμένο, στήν ἀκμὴ τῆς περιστροφῆς), *regnaui* (δεξιὰ, στήν πτωτικὴ του πορεία), *sum sine regno* (κάτω)¹⁰.

Πότε, λοιπόν, προεδρεύοντας στήν ἀνέλιξη τῶν ἡλι-

⁶ Πρβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἔκδ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετρούπολις 1909, 82-84: ὄσοι εἶπον περὶ τῆς ἐνσάρκον οικονομίας τοῦ Χριστοῦ (συμπεριλαμβάνονται ὁ Σόλων καὶ ὁ Φίλων).

⁷ Βλ. Μ. Γαριδῆς - Ἄ. Παλιούρας (ἐπιμελ.), *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων. Ζωγραφικὴ*, Ἰωάννινα 1993, 14 (Γαριδῆς - Παλιούρας), εἰκ. 361. Πρβλ. *Ἑρμηνεία*, ὅ.π., 83. Ἡ ἐπισημάνση στερεῖται ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ ζήτησή μας· ὡστόσο, ἡ συντηρούμενη μνεία ἐνός ὀνόματος δυναμώνει τό κύρος σχημάτων ποῦ ἀποδίδονται στό φέρον τό ὄνομα πρόσωπο· ἀλλὰ πότε, ἀκριβῶς, καὶ πῶς; Πρβλ., γιὰ τό ἴδιο ζήτημα, Λ. Μπενάκης, Οἱ Ἑλληνες σοφοὶ στήν εἰκονογραφία τῶν ὀρθοδόξων μεταβυζαντινῶν ναῶν, *Ἀναφορὰ μνήμης Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλου*, Σκάλα Λακωνίας 1993, 72, 75, 78, 80, 81, 82, 85, 91 (Σόλων): 78, 81 (Φίλων). Καὶ πάμι, γιὰ τὴν τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν, βλ. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Εἰκόνες καὶ νοήματα* στό νότιο ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν, στό *Ἀφιέρωμα* εἰς μνήμην Μ. Γαριδῆ (ὑποσημ. 4), 81-83, 87-89, εἰκ. 18.

⁸ Στό ἄλλο χρονολογικὸ καὶ ὑπαρκτικὸ (ἀλλὰ καὶ τοῦ κώδικος 2800) ἄκρο, πρβλ. τὴν προειδοποίησι: προτιμότερο εἶναι νὰ κλάψει ὁ ἄνθρωπος στόν ὕπνο τοῦ βίου (στό ὄνειρό του), παρὰ μέ τὴν ἀφύπνιση τοῦ θανάτου. Βλ. παρακάτω, τό στιχοῦργημα στό ὀπισθόφυλλο τῆς στάχωσης (στ. 10-17, 22-23).

⁹ Βλ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίματα* (ὑποσημ. 4), εἰκ. 1 (κῶδιξ 36), 6 (Ταξιάρχες Τσαριστάνης), 7 (κῶδιξ 2174). Πά τὴν παραστα-

ση στό ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν Τσαριστάνης πρβλ. Κ. Φλώρου, *Τερὸς ναὸς Ἁγίου Νικολάου Τσαριστάνης. Ἱστορία, ἀρχιτεκτονικὴ, τέχνη*, Ἀθήνα 2003, 20, εἰκ. 4. A. Boschkov, *Die bulgarische Malerei, von den Anfängen bis zum 19. Jahrhundert*, Recklinghausen 1969, εἰκ. 174 (Ἀρμπανάσι). Στ. Λαμπάκης, Τὸ ποίημα τοῦ «Τζαμπλάκου», *Ἀρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Πρακτικά τοῦ Δευτέρου διεθνοῦς συνεδρίου «Neograeca medii aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Β', ἐπιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Βενετία 1993, 497 κ.ε. Πρβλ. τὸν ἐστεμμένο Κόσμο στήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στή Λεὺκη Καρδίτσας (μ. 18ου αἰ.): Ἀντωνόπουλος, ὅ.π., σσημ. 67. Ἰ. Τσιουρῆς, *Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Δρακότρουπας (1758) καὶ ἡ ἐντοίχια θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 18ου αἰῶνα στήν περιοχὴ τῶν Ἀργάφων*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, διδακτορ. διατριβή, Ἰωάννινα 2004, 359-360, εἰκ. 324.

¹⁰ P. Courcelle, *La consolation de philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité de Boèce*, Παρίσι 1967, 142: παραμερίζουμε τίς ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις ποῦ ἀκολουθοῦν στήν ἐπόμενη σελίδα. Πρβλ., μέ διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις, E. Kitzinger, *World Map and Fortune's Wheel: A Medieval Mosaic Floor in Turin*, *PAPS* 117 (1973), 363. Sears, ὅ.π. (ὑποσημ. 5), 144. Πρβλ. H.R. Patch, *The Goddess Fortuna in Medieval Literature*, Cambridge Mass., 1927, 164 κ.ε. Πά τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τροχοῦ τῆς Τύχης πρβλ., προχ., *Enciclopedia dell'arte medievale*, 6, 1995, λ. «Fortuna», 321-325 (F. Pomarici).

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 2: ἡ ἀκμή τῆς περιστροφῆς.

κιῶν, ἀπό σταθερή θέση (Εἰκ. 2 καί 3), χωρίς νά συμμετέχουν στό δρώμενο τῆς περιστροφῆς (κατοπτρίζουν, σέ αὐτές τίς περιπτώσεις, τόν ἀπώτερο στόχο τῶν ἀνερχομένων· ἀλλά καί τοὺς πικραίνουν –ὅπως «ὁ μάταιος Βίος», μέ τό ἐπιδεικτικά προβαλλόμενο «καυχή» στό ἀριστερό του χέρι (Εἰκ. 3)–, ὅταν ἐκεῖνοι χάσουν τήν ὑπατή θέση καί «πάρουν τόν κατήφορο»), καί ἄλλοτε ὑποδύμενα –προσωρινῶς– τήν πιά μεστή, τή βασιλική ἡλικία: ὅπως, δ.χ., ὁ σαραντάρης στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Τσαριτσάνης (1753)¹¹, τά κορυφαία πρόσωπα χα-

ρακτηρίζονται μέ ἀνάλογα γνωρίσματα ἀπό τόν ζωγράφο, ἢ τόν ποιητή¹². Ἐγγραφόμενα στή δυναμική τῶν ἡλικιῶν, τή βασιλική ἡλικία προβάλλουν κυρίως ἄτομα πού εἰκονίζονται σέ ἀποδόσεις τοῦ θέματος ὅπου ἀκολουθοῦνται οἱ ὁδηγίες τοῦ Διονυσίου ἀπό τόν Φουρνά τῆς Εὐρυτανίας¹³. Σημειωτέον ὅτι, σύμφωνα μέ τήν Ἐρμηνεία τοῦ Διονυσίου, κροάοντας σκῆπτρο στό δεξιό καί βαλάντιο (σακκούλα μέ ἀργύρια) στό ἀριστερό του χέρι, τήν κορυφαία θέση καταλαμβάνει ὁ (τέταρτος κατά σειράν) ἐστεμμένος Νέος, 28 ἐτῶν

¹¹ Ἄντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 8. Πρβλ. Φλώρου, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), σ. 47-49, εἰκ. 31.

¹² Πρβλ. Ἡ. Ἄντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι. Εἰκονογραφικές ὄψεις τοῦ πρόσκαιρου στή μεταβυζαντινὴ τους σύνθεση, ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001), 74 σημ. 36. Μέ ἀφετηρία αὐτὴν τὴ σημείωση καί σέ τυχαία συνάντησή μας στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ὁ ἀναγνώστης Γαλάβαρης, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης εἰς μνήμην Μανόλη Χατζηδάκη, μοῦ δήλωνε ζωηρά ὅτι περιέμενε τὴ συνέχεια. Ἔχει στό μεταξύ μεσολαβήσει τό κείμενο εἰς μνήμην Μίλτου Γαρίδη (ὑποσημ. 4, παραπάνω). Σέ σχέση μέ τό γνώρισμα τοῦ «μά-

ταιου Βίου», πρβλ. τό ποτήριο τοῦ Θανάτου (Εἰκ. 3 καί 6).

¹³ Βλ. Ἄντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), μέ περαιτέρω παραπομπές, εἰκ. 9 (Ταξίαρχος Μηλεῶν, Πήλιο· β' ἡμ. 18ου αἰ.) καί σημ. 50 (μονὴ Ρεντίνας, Ἄγραφα· μ. 18ου αἰ.) καί 51: μονὴ Ρέθα, Ἀκαρνανία (18ος αἰ.)· μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου, Ὀμβριακὴ Δομοκοῦ (1810)· Παναγία στὰ Γουρνιά, Ἀρτεμώνας Σίφνου (1823)· πίνακας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Πά τὴν τοιχογραφία τῆς μονῆς Ρεντίνας καί τόν πίνακα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν πρβλ. Ἄντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), εἰκ. 7, 8.

(4×7)¹⁴. Ἐνίοτε ὁμως, ἡ διάρκεια τῶν φάσεων τοῦ βίου τροποποιεῖται ὅπως, δ.χ., στὸν πίνακα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (18ος-19ος αἰ.), ὅπου ἡ καθεμιά ἀπὸ τίς ἐπτὰ φάσεις ἀριθμεῖ δέκα ἔτη¹⁵. Τὴν κορυφαία θέση καταλαμβάνει λοιπὸν ἐδῶ (ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Τσαριτσάνης) ὁ σαραντάρης.

Ἡ ἀνοδική ὁρμή ἀνακόπτεται καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν κατὰ στάδια ἀγωνιστῶν τοῦ βίου μετατρέπονται μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς. Ὅπως εἰκονίζεται καὶ στὴ σύνθεση τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου (Εἰκ. 2), ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου τῶν ἡλικιῶν (Εἰκ. 1) παρακολουθεῖ στὸ ἔξῃς τὴν πτωτικὴ πορεία, ἀνοίγοντας τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὸν Χριστὸ τοῦ ἐνεργούμενου ἀπὸ τὸν χρόνο (καὶ τὸν κόσμον) δρομέα.

Ὁ ἔξηντάρης ἀποστρέφεται τὴ βιοτικὴ ἀπάτη καὶ ἀνακαλύπτει τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου· τὸν ἀποχαιρετᾷ ὅπως καὶ ἄλλοι στὴ θέση του, σὲ ἀρχαιότερα ἔργα, μὲ ἀνάλογες διατυπώσεις. Μνημονεύουμε σχετικῶς τὰ λεγόμενα τοῦ ἔκτου ἀπὸ τὴν ἀφετηρία (πέμπτου, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν βασιλέα, καὶ δευτέρου μετὰ τὴν κορυφή) προσώπου, στὸν Τροχὸ τοῦ κώδικος BNF gr. 36 (14ος-15ος αἰ.): «ὑπαγε καλῶς κόσμε». Ἀκριβῶς τὸν ἴδιο ἀποχαιρετισμὸ ἐπαναλαμβάνει ἓνα ἀπὸ τὰ κρημνιζόμενα πρόσωπα σὲ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος (1660), στὸ Δομένικο τῆς Ἐλασσόνας, καθὼς καὶ ὁ τρίτος (ὄγδοος ἀπὸ τὴν ἀφετηρία / ἑβδομὴ ἡλικία) μετὰ τὸν σταθερὰ καθήμενο βασιλέα, στὸ Ἀρμπανάσι (μ.

17ου αἰ.). Τὸ ἴδιο, μὲ πῶ ἄμεσο τρόπο, καὶ ὁ «γηραιὸς» τῶν 68 ἐτῶν στὸν κώδικα EBE 2174 (1674-80)¹⁶: «πᾶς καλὰ κόσμε». Χωρὶς νὰ παραπέμπει ἀπευθείας στὴν πασίγνωστη εὐαγγελικὴ ἀποστροφή, ὁ ἀποχαιρετισμὸς στὸν κόσμον δὲν ἀποκλείεται νὰ τὴν ὑποδηλώνει – ἔστω καὶ ἔξ ἀποστάσεως. Πράγματι, ὁ τρίτος πειρασμὸς πού προβάλλει ὁ διάβολος στὸν Ἰησοῦ εἶναι οἱ βασιλείες τοῦ κόσμου καὶ ἡ δόξα τους¹⁷: καὶ εἶπεν αὐτῷ· ταῦτά σοι πάντα δώσω, ἐὰν πεσὼν προσκυνήσῃς μοι. τότε λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ὑπαγε, σατανᾶ (...). Εἶναι πιθανὸ οἱ «βασιλείες τοῦ κόσμου» νὰ συνδέθηκαν ἐρμηνευτικῶς, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων (στὴ μεταβυζαντινὴ ἐπικράτεια;), μὲ –ἀποκλειστικῶς– τοὺς σταθερὰ καθήμενους ἐστεμμένους, στὴν ἀκμὴ τῆς περιστροφῆς (Εἰκ. 3)¹⁸.

Ἐπενθυμίζουμε παραλλήλως τὴν παρουσία τῆς βασιλικῆς μορφῆς στὸν κεντρικὸ δίσκο τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου: τὸν «μάταιο καὶ πλάνο καὶ ἀπατεῶνα κόσμον», σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίες τῆς Ἐρμηνείας (18ος αἰ.)¹⁹. μίας μορφῆς πού –ὅπως ρητὰ δηλώνεται– ἀντλεῖ τὰ γνωρίσματα τῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερο εἰκονισμὸ τοῦ Κόσμου στὴ σύνθεση τῆς Πεντηκοστῆς²⁰.

Ἀκολουθοῦν, στὸν κώδικα 2800 (Εἰκ. 1), αὔξουσες στὴ διατύπωσή τους παραλλαγές τῆς ἀπόρριψης τοῦ βίου. Μὲ τὴ στερνὴ του γνώση ὁ ἑβδομητάρης ἀναθεματίζει τὸν μάταιο βίον καὶ τὸν Κόσμον πού ἀπατᾷ τοὺς ἀνυποψίαστους νέους. Τὴν πλάνη τοῦ μάταιου κόσμου (καὶ ἡ διατύπωση παραπέμπει στὴν Ἐρμηνεία), πού ξεγελᾷ

¹⁴ Βλ. τὴ σειρά διαδοχῆς τῶν ἡλικιῶν στὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου: Ἐρμηνεία (ὑποσημ. 6), 214-215.

¹⁵ Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), 73, εἰκ. 8.

¹⁶ Πᾶ τοὺς κώδικες BNF gr. 36 καὶ EBE 2174 βλ. Ἀντωνόπουλος Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 1 καὶ 7 ἀντιστοιχῶς. Πᾶ τὴν τοιχογραφία στὸ Δομένικο βλ. στὸ ἴδιο, εἰκ. 5. Πᾶ τὸ Ἀρμπανάσι βλ. Boschkon, δ.π. (ὑποσημ. 9)· πρβλ. Ἀντωνόπουλος, δ.π., σσμ. 34. Πρβλ., ἐνδεικτικῶς, τὰ καλοστρατίσματα (τὸ κατευόδιο), στὸν *Λόγο παρηγορητικὸ* (μ.-β' ἡμ. 14ου αἰ.), ἀνάμεσα στὸν –ἀποφασισμένο, νὰ ψηλαφήσῃ ὡς δύναται τὸ ἀφήγημα τοῦ κόσμου (στ. 28)– ὀδοιπόρο, σὲ ἀναζήτηση τοῦ Κάστρου τῆς Δυστυχίας, καὶ τὰ πλασματικὰ πρόσωπα (στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀναγνωστικοῦ στόχου) πού ἀνταμώνει στὸ δρόμο του: Ἐπα' καλῶς, παράξενο Χρόνε τῆς Δυστυχίας (στ. 190): Ἐπα' καλῶς, ὁ Χρόνος μου, τὸ παρηγόρημά μου (στ. 194): Ἐπαγε, μάνα μου, καλῶς. Τὴν σὺντάταν τὴν ὀδεύεις (στ. 318): Πῶς εἶσαι, κόρη; λέγει τὴν. Χίλια καλῶς ὑπάγεις (στ. 331): Ἐπα' καλῶς, ἀθέντρα μου, τῆς Εὐτυχίας ἢ δούλη (στ. 369): Ἐπα' καλῶς· μὴ στήκεσαι καὶ ἀργῆς ἀπὸ τὸν δρόμον (στ. 412). Πρβλ., ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ τὸ *Καλῶς ἦλθες (...)* τοῦ στ. 447. Βλ. Σπ. Λάμπρος, Λόγος παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας κατὰ τὸν κώδικα τῆς Λειψίας, *NE 3* (1906), 407 κ.ἑ. (κείμενο). Πρβλ. C. Cypare (ἑπιμ. - ἰταλ. μτφρ.), *Romanzi cavallereschi bizantini*,

Τουρίνο 1995, 646 κ.ἑ. (κείμενο).

¹⁷ *ΚΔ Μτθ*. δ', 10· πρβλ. *Λκ*. δ', 5-8· *Μρκ*. α', 13 (πρβλ. καὶ ἡ', 33 καὶ 36).

¹⁸ Πᾶ μᾶν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τῶν βασιλειῶν τοῦ κόσμου πρβλ., ἐνδεικτικῶς, τὴ μικρογραφία τοῦ φ. 123 στὸν παρισινὸ κώδικα gr. 923 (9ος αἰ.): K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979, 161, εἰκ. 398. Πρβλ. μεταγενέστερες ἀποδόσεις τοῦ θέματος στὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη: P. Underwood, *The Kariye Djami*, Νέα Ὑόρκη 1966, 1, 116· 2, πίν. 223, 226. Μ. Ἀχεμιᾶστου-Ποταμάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθήνα 1983, 59-60, πίν. 38β, 70β. Βλ. καὶ Ἐρμηνεία (ὑποσημ. 6), 89. Πρβλ., τέλος, καὶ ἄλλες μορφές μὲ βασιλικὴ ἀμφίεση· βλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, Βασιλικὴ πομπή: ἀλληγορικὰ πρόσωπα στὴν Ἀνάσταση τῆς Dečani, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1994), 87-98. Ὁ ἴδιος, Μορφές βασιλείας: ἰδέα καὶ ἀμφίεση, *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρῆ-κη*, ἐπιμ. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ἀθήνα 2003, 1, 43-54.

¹⁹ Ὁ.π., 213.

²⁰ Βλ. στὸ ἴδιο, 113. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), 69-70, εἰκ. 7· ὁ ἴδιος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 9.

τούς νέους με τή γλυκύτητά του, καταγγέλλει και ό όγδοντάρης· του κόσμου πού τον κατήντησε νά στηρίζεται σέ ράβδο.

Άπληξείται έδω ή γεροντική ήλικία τών 70 και 80 έτών πού μνημονεύει ως άκραίο όριο του βίου ό ψαλμός 89, 9-10: *ότι πάσαι αί ημέραι ήμων εξέλιπον, και έν τή όργη σου εξέλίπομεν· τά έτη ήμων ως άράχνην έμελέτων. αί ημέραι τών έτών ήμων, έν αυτοίς εβδομήκοντα έτη, εάν δέ έν δυναστείαις, όγδοήκοντα έτη, και τό πλειον αυτών κόπος και πόνος.* Άπέναντι σέ αυτό τό βιβλικό χωρίο στάθηκε ό ζωγράφος του 9ου αιώνα, στό φ. 91β του ψαλτηρίου Χλουντόφ. Πρόκειται γιά τή μόνη έκτός τίτλου εικαστική αντίδραση στό κείμενο του ψαλμού (Εικ. 4)²¹. Τόν τίτλο του ψαλμού: «Προσευχή του Μωυσή άνθρώπου του θεού», στό φ. 90β, εικονογραφεί ή νεανική μορφή του προσπίπτοντος, γερμένου στό έδαφος Μωυσή, ό όποιος στρέφεται, προσευχόμενος, προς τό έγγραφόμενο σέ δίσκο παιδικό πρόσωπο του προεικονιζόμενου, έδω, Θεού (του Ίησού)²². Παραπλεμπτικά σημεία συσχετίζουν τά *έβδομήκοντα* και *όγδοήκοντα έτη* (φ. 91β, άνω μέρος), μέ τήν παράπλευρη εικόνα ενός όρθιου, μακρομάλλη γέροντα, μέ θλιμμένη τήν όψη· σύννους, φορώντας μακρύ χιτώνα και στραμμένος κατά 3/4 προς τά έξω (άριστερά), έχει τοποθετήσει και τά δύο του χέρια επάνω σέ λοξά στηριγμένη στό έδαφος βαριά ράβδο. Η μικρογραφία φέρει τήν επιγραφή: ΓΕΡΩΝ. Άριστερά και δεξιά από τούς βραχίονες του εικονιζόμενου προσώπου, και άλλο παραπλεμπτικό σημείο συσχετίζει και πάλι τή μορφή μέ τό στίχο

Εικ. 4. Μόσχα, Κρατικό Ιστορικό Μουσείο, έλλην. κώδικς 129Α (ψαλτήριο Χλουντόφ, 9ος αι.), φ. 91β: ό γέρον των έβδομήντα/όγδόντα έτών (ψαλμός 89, 10).

10 (*κόπος και πόνος*) του ψαλμού (Εικ. 4). Ο ίδιος εικαστικός τύπος επαναλαμβάνεται και σέ άλλα, μεταγενέστερα χειρόγραφα, μέ παρασελίδια κυρίως εικονογράφηση²³. Στόν κώδικα *Vaticanus graecus* 1927 (α΄ ήμ.

²¹ M.V. Ščepkina, *Miniatury Chludovskoj Psaltyri. Grečeskij illjustrirvannyj kodeks IX veka*, Μόσχα 1977. Σχολιάζει ό Γρηγόριος Νύσσης: *τοιούτον ούν ποιήσον τό ανθρώπινον ως τής σής έπισκοπής μη ανάξιον είναι, αλλά γενέσθαι τον αιώνα ήμων του σοι φαίνεσθαι άξιον ως τό γε νυν έχον πάσαι αί ημέραι ήμων εξέλιπον· τό γάρ έν σοι μη είναι, ούδέ έστιν όλως είναι· άν γάρ επικρατήσει ή τής όργης δυναστεία, ανυπόστατος και σκιοειδής έστιν ή ζωή καθ' όμοιότητα του άραχίου νήματος· ως γάρ εκείνο φαίνεται μέν, έως άν συνεστός τύχη, ει δέ τις έπαγάγοι τήν χείρα, παραχρημα προς τήν έπαφήν των δακτύλων διαρρυνέν αφανίζεται· ούτως και ό άνθρωπος βίος ταίς ανυποστάταις σπουδαίς οϊόν τισιν έναερίοις νήμασιν άει συμπλεκόμενος μάτην ένυφαίνει έναντ τήν ανυπαρκτον ίστουργίαν* (Είς τάς επιγραφάς των ψαλμών I, 7· έκδ. J. McDonough, Leiden 1962, 48.24-49.8). Πά τή γεροντική ήλικία και τό προσδόκιμο όριο ζωής στό Βυζάντιο βλ. A.-M. Talbot, *Old Age in Byzantium*, *BZ* 77 (1984), 267-278· γιά τό θάνατο και τό προσδόκιμο ζωής πρβλ. G.T. Dennis, *Death in Byzantium*, *DOP* 55 (2001), 1-7. Πρβλ. ύποσημ. 5, παραπάνω. Πά τήν εκτίμηση πού έτρεφαν οί Βυζαντινοί προς τή σοφία και τήν πολυπειρία των γερόντων

πρβλ. A. Guillou, *Le système de vie enseigné au VIIIe siècle dans le monde byzantin*, *Sett. di studio del Centro ital. di studi sull' alto medioevo*, 20, Spoleto 1973, 374-375. Πά τή γεροντική ήλικία των άγιων πρβλ. Κιουσοπούλου, ό.π. (ύποσημ. 5), 121-125. Βλ. και όσα γράφονται, εις γήρας, στό φ. 8-8β του κώδικος 2800. Πά μία σύγχρονη μας, στοχαστική προσέγγιση τής έσχατης έποχής του βίου, πρβλ. τή μελέτη του Cl. Olievenstein, *Naissance de la vieillesse*, Παρίσι 1998.

²² Πρβλ., στό φ. 154β («Προσευχή Άμβρακούμ»), τήν ανάλογη νεανική μορφή του Χριστού.

²³ Πρβλ. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte*, Παρίσι 1978. Πά τό ψαλτήριο «του Θεόδωρου» βλ. S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II. *Londres Add. 19352*, Παρίσι 1970, 46 (φ. 121β), εις. 199: ή ίδια και έδω επιγραφή χαρακτηρίζει τήν παράσταση. Πά τούς κώδικες Barberini (11ος αι.), τής Βαλτιμόρης (12ος αι.), τό έλληνολατινικό ψαλτήριο Hamilton (13ος-14ος αι.) και τό ρωσικό ψαλτήριο του Κιέβου (1397) βλ. άντιστοιχως: J. Anderson - P. Canart - C. Walter, *The Barberini Psalter Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*, Ζυρίχη - Νέα Υόρκη 1991. D. Miner, *The 'Monastic'*

Εἰκ. 5. Παρίσι, Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας, λατιν. κώδιξ 3236A (ἀρχ. 13ος αἰ.), φ. 85: ὁ κύκλος τοῦ βίου, συνοδευόμενος ἀπό παράθεση τοῦ ψαλμοῦ 89, 9-10.

12ου αἰ.), φ. 167, συνδυάζονται στήν ἴδια παραστατική ζώνη ὁ προσευχόμενος Μωυσῆς (ἀριστερά) καί ὁ γέροντας τοῦ ψαλμοῦ (δεξιά): μέ κοντό χιτώνα, βαδίζει στηριζόμενος σέ ράβδο· ἡ ἐπιγραφή συσχετίζει τήν εἰκόνα μέ τά κόπος καί πόνος τοῦ στ. 10²⁴.

Σημειωτέον ὅτι στόν ἴδιο, πάντοτε, ψαλμό ἀπαντοῦν καί ἄλλες ἀναφορές στό φυσικό καί τόν βιολογικό χρό-

νο· στούς στίχους 1 (ἐν γενεᾷ καί γενεᾷ), 4 (ἡ ἡμέρα / ἐν νυκτί), 5-6 (τὸ πρωί / τὸ ἑσπέρας), 8 (ὁ αἶων ἡμῶν), 14 (τὸ πρωί / ταῖς ἡμέραις ἡμῶν), 15 (ἡμερῶν / ἐτῶν)· χωρὶς νά λησμονοῦμε καί τόν παραλλήλως δηλούμενο θεολογικό χρόνο: στ. 2 (πρὸ τοῦ ... γενηθῆναι καί πλασθῆναι ... καί ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἕως τοῦ αἰῶνος), 4 (χίλια ἔτη).

Διαπιστώνουμε λοιπόν ὅτι στό κείμενο τοῦ κώδικος 2800 ἀναδύεται, στούς λόγους τοῦ ὄγδοντάρη (Εἰκ. 1), ἡ ἐνεργός μνήμη τοῦ ψαλμοῦ (Εἰκ. 4)· κάτι πού θά δυσκολευόταν νά δείξει ὁ εἰκονογράφος τοῦ τροχοῦ (Εἰκ. 2), ὅπως διατάσσει τούς ἐκπροσώπους τῶν ἡλικιῶν, μέ τόν τρόπο τῶν θυμάτων τῆς Τύχης. Ἡ εἰκόνα, ὡστόσο, ἐπαληθεύεται καί στερεώνεται στό πεδίο τῆς ἐμπειρίας²⁵. Καί, πάντως, ἡ διατύπωσή της εἶναι ἐφικτή σέ κυκλική σύνθεση, μέ διαφορετικό χειρισμό, καί σέ ἄλλο περιβάλλον· ὅπως, δ.χ., στό λατινικό κώδικα πού ἐξετάζουμε στή συνέχεια.

Μετακινούμενοι πρὸς δυσμάς, σημειώνουμε, τέλος, ὅτι ἀπόσπασμα τῶν στίχων 9-10 τοῦ ψαλμοῦ 89 διασχίζει κυκλικῶς τά διάχωρα ὅπου ἐγγράφονται οἱ προσωποποιήσεις τῶν ἑξὶ ἡλικιῶν (ἑπτὰ, συμπεριλαμβανόμενου καί τοῦ νεκροῦ πού εἰκονίζεται στόν κεντρικό δίσκο), σέ μικρογραφία τοῦ κώδικος *Parisinus latinus 3236A* (ἀρχ. 13ος αἰ.), φ. 85 (Εἰκ. 5): *Anni n(ost)ri sic(ut) aranea meditabuntur. dies anno(rum) nostro(rum) in ip(s)is septuaginta annis. Si aut(em) in potentatib(us) octoginta anni. amplius eo(rum) labor et dolor.*

Ὅπως καί σέ ἀρχαιότερα δείγματα, ἡ τελευταία λέξη (*dolor*: πόνος) συνδυάζεται μέ τήν παρουσία τοῦ ἐκπροσώπου τῆς *Decrepita* (ἕκτη ἡλικία) γέροντα, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σέ ραβδί· ἡ προηγούμενη (*labor*: κόπος), μέ ἐκείνην τοῦ ἐκπροσώπου τῆς *Senectus*²⁶. Ὁ εἰκονογρά-

Psalter of the Walters Art Gallery, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A.M. Friend, Jr.*, Princeton 1955, 232-253. Chr. Havice, *The Hamilton Psalter in Berlin Kupferstichkabinett 78.A.9*, The Pennsylvania St. University, Ph.D. 1978, 436 (φ. 169), εἰκ. 151. G. Vzdornov, *Kievskaja psaltir' 1397 goda iz Gosudarstvennoj Publičnoj biblioteki imeni M.E. Saltykova-Ščedrina v Leningrade (OLDP F6) / Issledovanie o Kievskoj Psaltiri*, Μόσχα 1978.

²⁴ E.T. DeWald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III. Psalms and Odes, I: Vaticanus Graecus 1927*, Princeton 1941, 27 (φ. 167), πίν. 38. Συνεχίζει ὁ Γρηγόριος (ὁ.π. [ὑπόσημ. 21], 49.17-23): οὐχ ὅτι τῷ ὑπὲρ τὸ μέτρον τοῦτο ζῶντι ὁ βίος ἐπίπονος, ἀλλ' ὅτι τῆς οὕτω βραχείας ζωῆς ἐν κόπῳ τὸ πλεόν ἐστί καί πόνῳ. πόνος, ἡ νηπιότης· κόπος, ἡ νεότης· ὁ ἐν τῷ μέσῳ βίος πλεόν τοῖς πόνοις ἐνδαφιλεύεται. τὸ δὲ γῆρας διαφερόντως αὐτῇ τῇ πολιᾷ καί ταῖς ὄντισι τὸν πλεονασμὸν τοῦ κόπου μαρτύρεται.

²⁵ Σέ μικρογραφία τοῦ λατινικοῦ ψαλτηρίου τῆς Στουτγάρδης

(9ος αἰ.), ὁ ψαλμοδός δείχνει παραστατικά τόν ἰστό τῆς «ἀράχνης» τοῦ ψαλμοῦ 89. Βλ. B. Bischoff κ.ἄ., *Der Stuttgarter Bilderpsalter Bibl. Fol. 23, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, I. Facsimile-Band, II. Untersuchungen*, Στουτγάρδη 1965-1968. Ἐπανέρχεται ὁ Νύσσης Γρηγόριος στήν εἰκόνα τῆς ἀράχνης (ὁ.π. [ὑπόσημ. 21], I, 8: σ. 52.6-12): οἱ γὰρ χνοῶδες τε καί ἐξίτηλοι ἐν ἀσθενεῖ καί ἀτόνῳ τῇ πτήσει μυῶν δίκην τὰ γλίσχρα τοῦ βίου περιλιχνεύοντες ἐμπλέκονται καί ἐνδεδυοῦνται καθάπερ τισὶ δικτύοις τῇ τῶν τοιούτων νημάτων περιβολῇ· λέγω δὴ τροφαῖς καί τμαῖς καί δόξαις καί ταῖς ποικίλαις ἐπιθυμίαις οἷον τισιν ἀραχνίσις ὑφάσμασιν ἐνειλούμενοι, θήραμα καί βρῶμα γινόμενοι τοῦ θηρίου ἐκείνου τοῦ διὰ τῶν τοιούτων θηρεύοντος.

²⁶ Βλ. Ἄντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑπόσημ. 4), κείμενο καί εἰκ. 4. Πά τόν ψαλμό 89, 10 καί τήν εἰκονογράφησή του σέ μεσαιωνικά χειρόγραφα πρβλ. Sears, *The Ages of Man* (ὑπόσημ. 5), 40, 170 σημ. 10· 78, 126-127, εἰκ. 61-62 (ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἕκτης

φος ένσωματώνει αυτούσιους τούς στίχους 9-10 στή σύνθεσή του: *Anni nostri!* Φαίνεται ότι και ο άκινωτός τρόπος διάταξης τών ηλικιών τόν όποιο κατέστρωσε, γύρω από τό θάνατο, αποδίδει σχηματικά τόν νοούμενο ιστό τής άράχνης τού στ. 9: *sicut aranea!*

Ήρεμα, στά ένενήντα χρόνια του (Εικ. 1), έξαντλημένος, ό δρομέας τού βίου καλεϊ τόν Θάνατο νά λάβει τήν ψυχή του²⁷, και νά κηρύξει στους νέους τή ματαιότητα τού κόσμου, για νά μήν πλανηθούν και χάσουν τή δική τους ψυχή. Τό τέρμα τής μακράς, έκατοντάχρονης «ψυχομαχίας»²⁸, σφραγίζει ή γνώριμή μας έπωδός τού *εις χούν άπερχόμενου: ούτε ήμουν, ούτε έφάνηκα*²⁹.

Ή παιδαγωγική αυτή –και έμμεση– εμφάνιση τού Θανάτου στόν φυσιολογικά λυτρωτικό του ρόλο, μολονότι άπαιτεί τήν προετοιμασία τής «εις Θεόν έπιστροφής», δέν τονίζεται μέ τήν άποτρόπαιη παρουσία τού άποσαρκωμένου «τρομάρχη», νά κραδαίνει τό δρεπάνι τού

θεριστή ή/και νά προβάλλει έπιδεικτικά τό ποτήριο τού Θανάτου³⁰. Όπως, σέ τοιχογραφία (μ. 18ου αϊ.) τού Άγίου Γεωργίου, στή Λεύκη Καρδίτσας, πού γράφεται στόν τοίχο τής εισόδου (δεξιά) από τό νάρθηκα πρós τόν κυρίως ναό (Εικ. 6)³¹. Ή άπεικόνιση τού Θανάτου άποτελεί έδω ξεχωριστό μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος, πού περιλαμβάνει τή σύνθεση τού Τροχού τού βίου (στό άνατολικό άκρο τού βόρειου τοίχου τού νάρθηκα) και τή συνεχόμενη Δευτέρα Παρουσία (στόν άνατολικό τοίχο τού νάρθηκα, έκατέρωθεν τής εισόδου πρós τό ναό).

Σέ νεότερη (1849) τοιχογραφία τού καθολικού τής μονής τού Τιμίου Προδρόμου, κοντά στά Διευχά τής Χίου (μονή Μουνδών), πού έγγραφεται στήν ευρύτερη σύνθεση τού Έσταυρωμένου μοναχού (κάτω δεξιό τμήμα)³², ό Θάνατος όρθώνεται επάνω στό πρόσθιο χείλος τού τάφου (Εικ. 7) ή έπιγραφή: *ο θανατος και ο*

ήλικίας στηρίζεται σέ ράβδο· 134-135, 200 σημ. 1-3, εικ. 70 (παρομοίως, σέ δεκανίκια). Πά τή γεροντική ήλικία βλ. στό ίδιο, 233 (εύρετήριο), λ. *senecta, senex, senectus, senicies, senior, senium*. Βλ. και 228, λ. *decrepitus* (κτλ.).

²⁷ Πρβλ. τό ζεύγος τών συνθέσεων τού θανάτου τού δικαίου και, αντιθετικώς, τού άμαρτωλού (όπως, δ.χ., ίστορούνται και στήν πρόσοψη τού καθολικού τής μονής Ρεντίας, έκατέρωθεν τού τυμπάνου τής εισόδου: *Ερμηγεία* (ύποσημ. 6), 212· στό ίδιο, ό θάνατος τού λαθροφάγου μοναχού.

²⁸ Ανακαλούμε έδω, από τήν ύστερη αρχαιότητα, τόν τίτλο τού όμώνυμου έργου (*Psychomachia*) τού λατινόφωνου, χριστιανού ποιητή Προυδεντίου (Aurelius Prudentius Clemens, 348-μετά τό 405), μέ τίς Άρετές και τίς Κακίες ανταγωνιζόμενες νά ύπερισχύσουν στήν ψυχή τού ανθρώπου. Προχ., βλ. R. Stettiner, *Die illustrierten Prudentius Handschriften*, 1-2, Βερολίνο 1895-1905. A. Katzenellenbogen, *Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval Art, from Early Christian Times to the Thirteenth Century*, Λονδίνο 1939, 1-13, εικ. 1 κ.έ.

²⁹ Βλ. παρακάτω και ύποσημ. 39.

³⁰ Πά τό Κύπελλο/ποτήριο τού Θανάτου πρβλ. R. Stichel, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Βιέννη 1971, 17-48, εικ. 1-3. Βλ., για τόν Χάρο, G. Moravcsik, *Il Caronte Bizantino*, *SBN* 3 (1931), 47-68 (= *Studia Byzantina*, Βουδαπέστη 1967, 386-407). Πά τόν Χάρο «τρομάρχη» βλ. «Τό θανατικόν τής Ρόδου», στ. 212: Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ύποσημ. 1), 26. Πά τήν παράσταση τού Χάρου πρβλ. τίς όδηγίες πού άπευθύνονται, από τόν συγγραφέα, πρós τόν εκδότη και τόν εικονογράφο, στό πολυδιαβασμένο στιχούργημα *Πένθος θανάτου* τού Πούστου Γλυκού, πρωτοτυπωμένο τό 1524 στή Βενετία, μέ πρώτον εκδότη τόν Ζακύνθιο Δημήτριο Ζήνο. Τόπος και έτος συγγραφής τού έργου είναι ή Κορώνη, τό 1520. Βλ. Ζώρας, στό ίδιο, 21-22, 32-35, 83 (στ. 617-632), 122, πίν. γ-δ, ζ (ξυλογραφίες τών έτών 1528, 1543 και 1564). Πά τή δηλούμενη παρουσία τού Θανάτου στήν εικονογραφία πρβλ. *Ερμηγεία* (ύποσημ. 6), 123,

124, 130, 210 (πρβλ. Εικ. 7), 214-215· για τίς ποιητικές και τίς ζωγραφικές μορφές πού τόν προσωποποιούν, τόν όπλισμό και τά διακριτικά του γνωρίσματα, βλ. και πάλι Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ύποσημ. 1), 21-35. Πρβλ. και τήν άμση σχέση εικόνας και κεμένου –τής *Ερωφίλης* τού Γεωργίου Χορτάτζη, μέ παράσταση τού Χάρου σέ θύρα Προθέσεως, στό βόρειο κλίτος ναού στό Χαλκή τής Νάξου–, τήν όποία έχει έπισημάνει ό Γ. Μαστορόπουλος σέ διεξοδική σχετική μελέτη: Μία ναξιακή εικόνα τού ΙΖ' αϊ. μέ επιδράσεις από τήν κρητική ποίηση, *ΕΕΚΜ* 11 (1982), 507-558. Αναδυόμενο από τόν τάφο, τό φτερωτό κουφάρι τού Θανάτου χαρακτηρίζεται από τό δρεπάνι, και από ένα άνεμιζόμενο εϊλητό όπου γράφονται οι στ. 1-2 τής *Ερωφίλης* (527 κ.έ., εικ. 1, 9-11, ό.π.). Σέ άναζήτηση τών γενεσιουργών αίτιών τής από δυσμίων εικονογραφίας μιάς έξ άνατολών ελαύνουσας νόσου, και για μιάν ευρύτερη ίστορική άναγνώριση τής αντίληψης και τών δρωμένων τού θανάτου στήν ύστερη μεσαιωνική και τή νεότερη Δύση βλ. M. Vovelle, *Ο θάνατος και ή Δύση, από τό 1300 ως τίς μέρες μας* (Παρίσι 1983), Άθήνα 2000. Πά τήν εποχή τής πανώλης και τά παρακλουθήματά της (μ. 14ου αϊ. και επόμενες φάσεις), και τό προσδόκιμο όριο ζωής (14ος-15ος αϊ.), βλ. Α', 117 κ.έ., 125-128· ειδικότερα για τό μακάβριο στοιχείο, βλ. 143-156. Πά τόν 16ο και τόν 17ο αιώνα βλ. 215 κ.έ. και 305 κ.έ. αντίστοιχως· για τήν κίνηση τού πληθυσμού τόν 18ο αιώνα βλ. στό ίδιο, Β', 11 κ.έ. Πά μιá σειρά όψεων τού ίστορικού τής πανώλης στόν έλληνικό χώρο βλ. Κ. Κωστής, *Στόν καιρό τής πανώλης. Εικόνες από τίς κοινωνίες τής έλληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995· πρβλ. τίς εκτιμήσεις τών δημογραφικών δεδομένων, 217 κ.έ., 245 κ.έ., και σποράδην. Βλ. και R. Stichel, *Darstellungen des Trionfo della Morte in der nachbyzantinischen Malerei*, *ByzSl* 32 (1971), 296-317.

³¹ Αντωνόπουλος, Τροχών κυλίσματα (ύποσημ. 4), σημ. 67. Τσουρής, ό.π. (ύποσημ. 9), 359, εικ. 323.

³² Στό νότιο τοίχο τού κυρίως ναού· σέ συνάφεια, και πάλι, μέ τή Δευτέρα Παρουσία (δυτ. τοίχος). Στό βόρειο τοίχο εικονίζεται ή ουρανοδόμος Κλίμαξ. Βλ. Α. Άξιωτάκης, *Ιστορία τής Τεράς*

Εἰκ. 6. Λεύκη Καρδίτσας, ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου: ὁ Θάνατος, μέ τό δρεπάνι καί τό πικρό ποτήριο (μ. 18ου αἰ.).

μονῆς Μουνδῶν τῆς Χίου, Χίος 2001, εἰκ. στή σ. 179 (συνολική ἀναπαράσταση). Π. Χαλκαῖ-Στεφάνου, *Τά μοναστήρια τῆς Χίου*, Ἀθήνα 2003, 158-159, 154 εἰκ. 51· βλ. καί 157-158, εἰκ. 52 (Δευτέρα Παρουσία). Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σμ. 51.

³³ Ὁ.π. (ὑπόσημ. 6), 210. Πρβλ. τή συνολική περιγραφή τῆς σκηπῆς ἀπό τόν Διονύσιο, στό ἴδιο, 209-211. Πά τό θάνατο καί τόν τάφο πρβλ. Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), σποράδην.

³⁴ Πά τόν ὄρο αὐτόν τῆς βενετικῆς διαλέκτου πρβλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856, 415, λ. «mezariola» ἢ «mezarola» (ὄργανο μέτρησης τοῦ χρόνου στά δικαστήρια). Ὁ ἴδιος ὄρος ἀπαντᾷ καί στό ναυτο-ποητικό λόγο τοῦ Νίκου Καββαδία (*Τραβέρσο*, «Γυναίκα»). Πρβλ. τήν ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου

τα<φος>, παραπέμπει ἀπευθείας στήν Ἑρμηνεία³³. Τήν κεφαλή του στέφει φτερωτό διάδημα μέ τό γνώριμό μας –ὡς ὄργανο μέτρησης τοῦ χρόνου στή ναυσίπλοια– «μετσαρόλι»³⁴, τό «ἡμῶριο» (τῆς Ἑρμηνείας) ἢ «ἀμμοτό» (τῆς λόγιας λεξικογραφίας)³⁵.

Ἀκολουθεῖ ἡ δεκάδα τῶν ἡλικιῶν, ὅπως ἀπαριθμοῦνται στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 1).

- » ἐτῶν: ι': ἰδοῦ ἦλθον ἐκ τοῦ μῆ ὄντος εἰς τό εἶναι τοῦ ἀρχεῖν καί παίξειν καί γελαῖν.
- » ἐτῶν: κ': ἰδοῦ ἦλθον εἰς ἡλικίαν νόμου, κ(αἰ) ποθῶ τοῦ μαθεῖν πᾶσαν ἐπιστήμην.
- » ἐτῶν: λ': ἰδοῦ ἔφθασα εἰς μετρον ἡλικί(ας) κ(αἰ) ἀνδρίας κ(αἰ) δέν ἔχω χρεῖ(αν) κανέναν.
- » ἐτῶν: μ': ἰδοῦ ἔγυνα τέλειος εἰς κάθε ἐπιστήμην, κ(αἰ) ποθῶ τοῦ ἄρχεῖν κ(αἰ) ἐξουσιάζειν.
- » ἐτῶν: ν': ἰδοῦ ἔφθασα εἰς ἃ πρό πολλοῦ ἐπόθουν, κ(αἰ) βασιλεύων χαίρομ(αι) τ(ήν) ζωήν μου.
- » ἐτῶν: ξ': ὕπαγε κόσμε καί ζωή γελάστρια τ(ῶν) νέων, ὅπου μᾶς ἐφάνερωσες τ(ήν) ματαιότητα τοῦ κόσμου.
- » ἐτῶν: ὀ· ἀνάθεμά σε βίε μάταιε, κ(αἰ) κόσμε γελασμένε, ὅπου πλανᾷς τοὺς νέους κ(αἰ) δέν γνωρίζουν.
- » ἐτῶν: π̄· ὦ κόσμε πλάνε μάταιε ὅπου πλανᾷς τοὺς νέους μέ τήν γλυκίαν ποῦ ἔδειχνες τήν ματαιότητα τοῦ κόσμου, καί τῶρα μέ κατίντισες ἀπάνω εἰς τήν ῥαῦδον.
- » ἐτῶν: ς· δεῦρο κ(αἰ) ἔλα θάνατε μακάριε λάβε τήν ψυχὴν μου καί κύρηξον εἰς τοὺς νέους τήν ματαιότητα τοῦ κόσμου ἵνα μὴ πλανηθῶσιν οἱ ἄφρονες κ(αἰ) χάνουν τ(ήν) ψυχὴν τους.
- » ἐτῶν: 100 οὔτε ἤμουν, οὔτε ἐφάνηκα, οὔτως τιμᾷ ὁ θάνατος τὰ πάντα τ(ῶν) ἀν(θρώπων).

ἀντικειμένον, ὡς γνωρίσματος τοῦ δρεπανηφόρου Θανάτου, σέ παραστάσεις ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος: Ἀ. Παλιούρας, *Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci-1608) καί αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1977, 117, 218-219, εἰκ. 189 (πρβλ. Ζώρας, *Πένθος θανάτου* [ὑπόσημ. 1], πίν. η')· 137, εἰκ. 295. Τρ. Σκλαβενίτης, *Χρησιμολογικό εἰκονογραφημένο μονόφυλλο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα*, *Μνήμων* 7 (1978), 46-59, πίν. 1-2.

³⁵ Ἑρμηνεία (ὑπόσημ. 6), 210, 215. Στ. Κουμανοῦδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεῖσῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήνα (1900)²1998, λ. «ἀμμοτόν», «ἡμῶριο». Πρβλ. *Νεώτερον ἐγκυκλοπ. λεξικόν* («Ἡλίον»), 2, 531-532, λ. «ἀμμοτόν». Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σμ. 58.

Στό άλλο άκρο του κώδικος, στο όπισθόφυλλο τής στάχωσης (έσωτερικώς), έχει ένσωματωθεί παράφυλλο όπου –άνάμεσα σε άλλα– γράφεται ένα στιχούργημα δια τούς έερομονάχους, όμως κ(αι) λαϊκούς³⁶. Στο χειρόγραφο, κάθε άράδα περιλαμβάνει δύο δεκαπεντασύλλαβους, τούς όποιους μεταγράφουμε ξεχωριστά:

- από τόν κόσμον έφυγες κ(αι) με τόν κόσμον σμίγεις;
 να δώ του κόσμου τό κακόν, τώρα πώς θέλει φύγεις;
 φύγε τόν κόσμον ταπεινέ, κ(αι) σύρε να μονάσης,
 μήπως σαν άλλους περισσούς, αύριο κ(αι) σν φωνάζεις,
 5 ω πώς έμε τόν δύστηνον, ήπάτησας ω κόσμε.
 κ(αι) συλλογίζου ένθυμου πάντα τ(όν) θανατόν σου,
 κ(αι) λέγε πάντα προς αυτ(όν), τόν κλέπτην τόν
 έχθρόν σου,
 βαβαί βαβαί ω θάνατε, τίς δύνατε φυγείν σε;
 ότι άλλιώς θέλεις κτιπᾶ, τήν κεφαλήν να κλέγης,
 10 κ(αι) κλέ(ων) κ(αι) συρνόμενος, στόν ζῆδη θέλει λέγης,
 ονέ κ(αι) τίς με ρύσεται εκ του παμφάγου ᾄδου.
 και κάλλιο κλαύσαι θρήνησαι, έδω πέντ' έξι ήμέραις,
 όσαις σ' αφήσει ο θ(εό)ς, ο εύσπλαγγνος πατέρας,
 παρά εκεί δίχως ποσώς διάφορον να έχης,
 15 κ(αι) δίχως τέλος παντελώς, ποτέ να άπαντέχης.
 κάλλιο να κλαύση αν(θρωπ)ος τώρα στο όνειρό του,
 παρά να κλαύση αληθώς, τότε στη ξηπνητόν του.
 δέν έχεις δάκρυα έσν έγω να σε χαρίσω,
 κ(αι) δάκρυα όλο χαρά, έγω να σε γεμίσω,
 20 δάκρυα όλο, άμη τί; όλο μαργαριτάρια,
 ναίσκαι κατά αλήθειαν; πολιτίμα λιθάρια.
 όθεν κ(αι) εις τόν ύπνον σου, όπόταν θεωρήσης,
 μαργαριτάρια, γίνωσκε πώς είναι να δακρύσης.
 να σε χαρίσω λόγια μέσα σε μιαν ώριτζα,
 25 να κάμουν τα ματάκια σου, δακρυερή βρουσίτζα;
 να τρέχη κ(αι) να χίνεται μία χρυσή δροσίτζα,
 κ(αι) να πλυθῆ να φωτισθῆ ή μαύρι σου καρδίτζα,
 όπου με τα έχάρισεν κ' έμένα ένας άλλος,
 29 ο πατριάρχης Γερμανός, ο πάλαι ο μεγάλος.

Εικ. 7. Χίος, καθολικό τής μονής Μουνδών: ο Θάνατος, με τό δρεπάνι και τό ήμώριο (1849).

Φαίνεται ότι ο συντάκτης επιχειρεί να «δέσει» στό κείμενό του³⁷ και έτοιμοπαράδοτα μέλη, τά όποια του είναι ποικιλοτρόπως γνωστά: προκαλώντας ένταση, με αυτή τήν αναδρομή, στην αναγνωστική και αναμνηστική αντίληψη. Τά έν λόγω στερεότυπα άπαντούν σε άρχαιότερες γραμματειακές ή/και εικονογραφικές συνθέσεις. Όπως ένια λεγόμενα τών ήλικιακών έκπροσώ-

³⁶ Στο φ. 344β, τό τελευταίο του κώδικος, έχουν προηγηθεί επάλληλες σειρές στιχών που άναφέρονται στο παροδικό και άπατηλό του βίου. Άνάμεσα τούς έπαναλαμβάνεται τό περιφημο επίγραμμα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, όπου ο άνθρωπινος βίος παρομοιάζεται με τροχό αστάτως πεπηγμένον (PG 37, 787-788). Τό επίγραμμα του Γρηγορίου έγγράφεται, ως γνωστόν, και σε παραστάσεις του Τροχού του βίου. Πρβλ. Άντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ύποσημ. 12), εικ. 2, 8· ο ίδιος, Τροχών κυλίσματα (ύποσημ. 4), εικ. 1. Σημειωτέον ότι τό ίδιο επίγραμμα περιλαμβάνεται και στα προηγουμένως αναγραφόμενα (φ. 58β κ.έ.) «Γνωμικά δίστι-

χα» του Γρηγορίου (φ. 65β-66). Έξάλλου, στην επικεφαλίδα τών στιχών του φ. 344β έπισημαίνεται ότι: πρώτος όρος: μελέτη θανάτου, ο γάρ μελετών τον έναιτοϋ θάνατον, ονδέποτε άμαρτάνει. Τοϋτο μάς παραπέμπει στην έκτη βαθμίδα τής ούρανοδρομού Κλίμακος, «Περί μνήμης θανάτου»: πρβλ. τόν στ. 6 του μεταγραφόμενου κεμμένου. Άναφερόμενοι παλινδρομικώς στη δεκάδα τών ήλικιών του φ. 4β, έπισημαίνουμε ότι τό κόππα τής έντης δεκαετίας παραπέμπει στο γράμμα q (Εικ. 1).

³⁷ Πά τόν Θάνατο κλέπτη (στ. 7) πρβλ. Ζώρας, δ.π. (ύποσημ. 1), 30 σημ. 2, 80 (Πένθος θανάτου, στ. 513, 516), 98, 100, 118. Βλ. και

πων, τά ὁποῖα κατάγονται ἀπό τήν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου· ἢ ἀπό μνημεῖα μέ συναφεῖς παραστάσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου. Ἐπισημαίνουμε λοιπόν τήν παρουσία στούς στίχους 5, 8 καί 11, τριῶν ἐπείσακτων ἀπό τήν Ἑρμηνεία φράσεων. Πρόκειται, σύμφωνα μέ τήν ἴδια σειρά, γιά τίς δηλώσεις τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τῶν ἡλικιῶν: τοῦ πρεσβύτη, τοῦ γέροντα, καί ἐκείνου πού βυθίζεται στόν Ἄδη³⁸.

Προηγουμένως, ἔχουμε ἤδη ἐντοπίσει μιάν ἐξίσου γνώριμη φράση, ἥδη ἀπό τό *Πένθος θανάτου* (1520)³⁹:

*ὄτι ἔφθασεν ἀπάνω τους τοῦ Χάρου τὸ δρεπάνι
καί τὸν καθένα ἐθέρισεν, καί οὐδὲ ἦτον οὐδ' ἐφάνη*

Στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου πιστοποιεῖται ἡ ἔμμεση ἐπιβίωση μᾶς πολύ ἀρχαιότερης σύλληψης, ἀλλά καί ἡ εὐρυνόμενη ἀντίληψη τῆς δεκαδικῆς ταξινομίας· μέ στοιχειώδη ἀφετηρία τά δάκτυλα τῶν δύο χεριῶν· ἀλλά καί τήν ἀντίληψη τῆς βιβλικῆς διατύπωσης: *ὁ αἰὼν ἡμῶν* (καί πάλι ὁ ψαλμός 89, στ. 8), τό ἄνοιγμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, νά ἐκτείνεται στόν χρονολογικὸν αἰῶνα. Ἀπό τίς δέκα ἐπτάδες τοῦ ἀρχαίου σχήμα-

τος, ἢ τίς ἐπτὰ δεκάδες πού προκύπτουν ἀπό τήν ἐλαφρά τροποποίηση τῶν δεδομένων τῆς Ἑρμηνείας⁴⁰, ἔχουμε τώρα δέκα δεκάδες (10×10)⁴¹. Πάντως, παρά τό πλασματικό (σέ συχνότητα· ἀλλά ὀπωσδήποτε ὑπαρκτό) τοῦ ἀναπτύγματος –πού εἶχε ἐπιτρέψει, ὡστόσο, ἀνέκαθεν, τήν ἀρτίωση ἑνὸς πίνακα τῶν πιθανότητων μᾶς δυνητικῆς πραγματικότητας–, θά μπορούσε κανεῖς νά ἐκτιμήσει, βασίμως, ὅτι τό προσδόκιμο ὄριο ζωῆς εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τά ἄνω· καί γενικότερα, ὅτι εἶχε δυναμώσει, ἀπό τίς ἐξελίξεις τῶν καιρῶν, ἕνα αἶσθημα αἰσιοδοξίας. Ἐπιβεβαιώνεται παράλληλα ἡ τρέχουσα ἐμπειρία γύρω ἀπὸ τήν προχωρημένη ἡλικία (*ἀπάνω εἰς τὴν ῥαῦδον!*), ἐπαληθευόμενη παλινδρομικῶς μέσω τῆς ἔμμονης βιβλικῆς μαρτυρίας (ψαλμός 89, 10), χωρὶς –στήν ὕστερη αὐτὴ περίοδο– τὴ μεσολάβηση παλαιότερων εἰκονογραφικῶν τύπων (Εἰκ. 4). Στὴ διάταξη τῶν ἡλικιῶν ἀκολουθεῖται, νοερῶς, ἡ λογική τοῦ κυκλικοῦ σχήματος, μέ τήν κατηφορική, νά διαδέχεται τὴν ἀνοδική φορὰ. Ἐκτεινόμενες σέ ἕνα ἰδεατό, ὅσο καί συμβολικὸ σχῆμα (Εἰκ. 1 καί 2), οἱ θεωρητικῆς, λεκτικῆς ἢ/καί εἰκονιστικῆς συλλήψεις γιά τά στάδια τοῦ βίου, συμπλέκονται μέ μαρτυρίες γιά τὸν ρευστό

Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), 27. Πρβλ. Μτθ. κδ', 43· Λκ. ιβ', 39· Β' Πέτρου γ', 10· Ἀπ. γ', 3· ις', 15· Α' Θεσσαλ. ε', 2. Σημειώνουμε ὅτι στόν στίχο 20, πρὶν ἀπὸ τό: *πολίτεια λιθάρια*, ὁ στιχογράφος εἶχε ἀρχικῶς ἐπιχειρήσει νά γράψει, χωρὶς νά τό ὀλοκληρώσει: *ὄλο μαργαρο<...>*, διαγράφοντας τὸ στὴ συνέχεια, καί συμπληρώνοντας τό στίχο ὅπως τὸν ἔχουμε μεταγράψει. Σέ σχέση μέ τὸν πατριάρχη πού χάρισε δάκρυα στόν συντάκτη τοῦ στιχογραφήματος (στ. 18, 24, 28-29) πρβλ. τοὺς προηγουμένως ἀναγραφόμενους στίχους στά φ. 343β-344: *θρηνοί, γερμανοῦ, πατριάρχου Κωνσταντινουπολεως τοῦ σοφοτάτου*.

³⁸ Ἑρμηνεία (ὑπόσημ. 6), 214-215. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑπόσημ. 12), κείμενο καί εἰκ. 7-8· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), κείμενο καί εἰκ. 9· Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), πίν ζ'. Σέ σχέση μέ τό στίχο 8 πρβλ. τά λεγόμενα τοῦ ἀσκητῆ Σισώη, ὅπως εἰκονίζεται σέ τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1566, στὴ μονὴ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, νά θρηνεῖ ἐμπρὸς στόν τάφο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Βλ. Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), 88, εἰκ. 14.

³⁹ Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), 69 (στ. 149-150), 106-107 (σημ., ὅπου καί συναφεῖς παραπομπές). Πρβλ. τό ἴδιο γνωμικὸ μοτίβο, ἐπιγραφόμενο σέ ζωγραφικῆς ἀποδόσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου σέ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα: στό Δομένικο καί τό Ἀρμπανάσι, δύο φορές στὴν Τσαριτσάνη (Εἰκ. 2), στὴ Ρεντίνα τῶν Ἀγραφῶν (στό ἐδῶ γραφόμενο *οὔτε ἦτον ἀπηρεῖται τό οὐδὲ ἦτον τοῦ Πένθους θανάτου*), στόν κώδικα ΕΒΕ 2174 καί στὴ Λεύκη Καρδίτσας. Βλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑπόσημ. 12), εἰκ. 7· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), κείμενο καί εἰκ. 5-8.

⁴⁰ Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑπόσημ. 12), 73, εἰκ. 8.

⁴¹ Μνημονεύουμε καί τὴ βαθμιδωτὴ γέφυρα / πυραμίδα, μέ τίς ἀνοκαθοδικές στάσεις τῶν δέκα ἡλικιῶν, σύνθεση πού διαδόθηκε εὐρύτατα σέ Εὐρώπη καί Ἀμερική, ἀπὸ τὸν 16ο ὡς καί τὸν 20ο αἰῶνα: γνωρῆμη καί στὴν ἑλληνική, ἔντυπη λαϊκὴ εἰκονογραφία· πρβλ. Ἀ. Ἰωαννίδης, Ἡ σκάλα τῆς ζωῆς τοῦ ἄντρα, *Ἀρχαιολογία* 3 (τχ. 11, 1984), 80-81. Ἡ ἐν λόγω σύνθεση, τῶν φάσεων τοῦ ἀτομικοῦ ἢ/καί (ἀργότερα) τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου (πρβλ. Vovelle, *Ὁ θάνατος καί ἡ Δύση* [ὑπόσημ. 30], Β', εἰκ. 77), μέ τό ἔνδυμα καί τὰ γνωρίσματα νά προσαρμόζονται ἐκάστοτε στὴν ἐπικαιρότητα, ἔλκει τὴν ἀπώτερη καταγωγή ἀπὸ χαρακτηρισικὰ πού πρωτοεμφανίζονται τὸν 16ο αἰῶνα. Πρὸχ. βλ. R. van Marle, *Iconographie de l'art profane au Moyen-Âge et à la Renaissance et la décoration des demeures*, Π. *Allégories et symboles*, Χάγη 1932, 160-161, εἰκ. 189-190: χαρακτηρισικὰ τοῦ Jörg Breu τοῦ νεότερου (1540: πίσω ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ κορυφαίου ὀρθώνεται τό σκέλεθρο τοῦ τοξότη Θανάτου) καί τοῦ Χριστόφορου Bertelli (17ος αἰ.), μέ τίς δέκα ἡλικίες τοῦ ἄνδρα καί τῆς γυναίκας ἀντιστοίχως. Σέ ἐσοχῆς κάτω ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια φωλιάζουσιν χαρακτηριστικὰ γιά κάθε ἡλικία ζῶα. Πρβλ. Sears, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), 153-155, εἰκ. 98 (Jörg Breu)· στό ἴδιο, 205 σημ. 57, μέ παραπομπὴ στόν κατάλογο ἐκθεσης *Die Lebenstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter*, Κολωνία - Βόννη 1983. Πρβλ. Κτ. Lippincott (ἐκδ.), *The Story of Time*, Λονδίνο 1999, 237, ἀριθ. 257 (χαρακτικὰ τοῦ Chr. Bertelli). Πρβλ., στό ἴδιο, *The History of Anniversaries: Time, Number and Sign*, 240-245, τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Ernst Gombrich, μέ ἀρχικὴ ἀφετηρία τὸν ἑορτασμό τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Ernst Cassirer.

καί άπατηλό του χαρακτήρα. Τά έκ παραδόσεως θησαυριζόμενα διανθίζονται μέ προσωπικές τοῦ βιβλιογράφου δοκιμές (φ. 4β, όπισθόφυλλο στάχωσης). Στόχος παραμένει, στή χριστιανική όπτική, καί σέ σχέση μέ τή ζήτησή μας, ή *μελέτη θανάτου* (φ. 344β). Ὡστόσο, μετά τόν άφαιρετικό παραμερισμό γνώριμων, στό περιβάλλον τοῦ βιβλιογράφου, στοιχείων τής τότε δημογραφικῆς πραγματικότητας, μέ τά σταθερά ή έκτακτα ποσοστά τής κατά ηλικίες καί φύλα θνησιμότητας, ό θάνατος (καί, βέβαια, μέ τή συμπλήρωση τοῦ αιώνα!) δέν τρομάζει: ή λειτουργική αὐτή στό σχήμα πού εξετάζουμε θέση, συναντᾶ ἐδῶ (μέ τονισμένο, όμως, λυτρωτικό χαρακτήρα) τή φυσιολογική έκτίμηση τοῦ πιό περιο-

ρισμένου σολώνειου κύκλου⁴². Ἡ ἀνά πᾶσα στιγμή άπειλή θά ἦταν ξεκάθαρη ἄν τό ανάπτυγμα τῶν ηλικιών συνόδευε αντίστοιχη εἰκόνα, μέ τήν προσωπική, ἀνθρωπόμορφη ή/καί θηριόμορφη τοῦ Θανάτου παρουσία⁴³: κάτι πού ό βιβλιογράφος δέν ἐπιχείρησε. Γνώριζε όμως (καί συμμορφώνεται μέ τήν ἴδια δεικτική δυναμική, μετά τήν καμπή τής μέσης ηλικίας), άπευθείας ή ἐμμέσως, σύνολα ή ἐπιμέρους στοιχεία σχετικῶν παραστάσεων – ή τής περιγραφῆς τους. Ὅπως τά καταγόμενα ἀπό τήν *Ἑρμηνεία*, καί ἄλλες πηγές, τά όποῖα ἐντοπίσαμε στό φ. 4β (Εἰκ. 1) καί σέ ἐνσωματωμένο στή στάχωση παράφυλλο.

Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, 2004

É. Antonopoulos

LA DÉCADE DES ÂGES DE LA VIE : ESSAI DE GÉNÉALOGIE CYCLIQUE

Sources littéraires et iconographie, idéalité et réalité, science et expérience, mortalité et salut, conjoncture et démographie. Poursuivant une enquête, entamée depuis longtemps, sur l'iconographie des âges de la vie, nous examinons dans la

présente approche un document tardif (1768-1811), le codex 2800 (une chrestomathie) du Musée Byzantin et Chrétien d'Athènes, dans lequel (fol. 4v) figure une liste, dépourvue d'illustrations, énumérant les dix âges de la vie (Fig. 1) ;

⁴² Ὅπου (σημειωτέον ὅτι) ἐξάρεται ή σοφία τῶν γερόντων· κάτι πού μετατρέπεται στό κείμενό μας, στήν κατεύθυνση τής χριστιανικῆς άποδεικτικῆς, γιά νά προβάλλει τή φθίνουσα δυναμική τοῦ μάταιου βίου. Τό ἴδιο έκτακτική (όπως στόν κώδικα 2800), ὄχι όμως καί τιμητική (όπως στό –πιό συγκρατημένο– σχήμα τοῦ Σόλωνος, ὄπου συνδυάζονται τό ἑπτά καί τό δέκα), θεωρούμενη έκ τῶν ἔξω καί στίς χρηστικές τής ικανότητες, εἶναι ή ἀντιμετώπιση τής προχωρημένης ηλικίας σέ γνωμικό δημοτικό τραγούδι ἀπό τήν Κρήτη: A. Jeannarakis, *Kretas Volkslieder*, Λυβία 1876, 160. Καταγράφονται οἱ σταθμοί μιᾶς φυσιολογικῆς τοῦ ἀνθρώπου πορείας ὡς τά ἀκραία τής (ἀποτέλεσμα, ὅπως λέγεται σήμερα, τής μεσογειακῆς διατροφῆς): εἰκαζόμενα –καί άπευκταῖα!– ὄρια· χωρίς, πάντως, νά σημειώνεται ή καλλιεργούμενη μέ τή μνήμη θανάτου χριστιανική μεταμέλεια. Παραμένει καί ἐδῶ ισχυρή ή εἰκόνα τῶν ἐξήντα – ἑβδομήντα ἐτῶν: *Τό παιδί ὄντε γεννᾶται / σάν τό πορικῶ λογάτι. / Εἶς τοῖ δέκα μεγαλώνει / καί τόν κόσμον καμαρώνει. / Ὡς τ' εἶκοσ' εἶναι γλεντιστής / καί καλός ξεφαντωτής. / Σ' τοῖ τριάντα 'ν' ἀντρειωμένος / κ' εἶς τόν κόσμο ξακουσμένος. / Σ' τοῖ σαράντ'*

ἀνθεῖ καί δένει / ¹⁰καί τό σπῖτι τ' ἀνασταίνει. / Σ' τοῖ πενήντα γιά βουλή / ἄν ἔχη κεφαλή καλή. / Εἶ τσ' ἐξήντα καμπορώνει / τά ραβδιάν τον συμμαζώνει. / ¹⁵Σ' τσ' ἑβδομήντα γέρονται / κ' ὄρνιθο-τυφλαίνεται. / Σ' τσ' ὄγδοήντα δέ φελᾶ / μόνο τό ψωμί χαλᾶ. / Σ' τσ' ἐνεήντα τή ζωήν τον / ²⁰τή βαριούντ' οἱ γι' ἐδικοίν τον. / Θεέ μου κί ἑπαρέ τονε / γοργοξέβγαλέ τονε / νά μὴν ται φτάξη τσ' ἑκατό / γιατί δέν τονε βαστοῦμε μπλιό. Πρβλ. Β. Λαούρδας, Αἱ ηλικία τής ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου κατά τόν Σόλωνα καί κατά τήν δημόδη νεοελληνικήν παράδοσιν, *ΠΑΑ* 21 (1946), 1950, 257-263. Ἄ. Πολίτης, Ἡλικίες, χρόνος, ὥρα στόν κώδικα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, *Ἱστορικότητα τής παιδικῆς ηλικίας καί τής νεότητας*, Πρακτικά τοῦ διεθνοῦς Συμποσίου (Ἀθήνα, 1-5 Ὀκτ. 1984), Α', Ἀθήνα 1986, 193, 196-197.

⁴³ Εἰκόνα πού δέν θά μπορούσε νά ξεφύγει ἀπό ἕνα εὐρύτερα διαδομένο σχήμα: ἐκεῖνο τής *Ἑρμηνείας*. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ύποσημ. 12)· ό ἴδιος, *Τροχῶν κυλίματα* (ύποσημ. 4).

chacun d'entre eux comporte une dizaine d'années. Une dizaine de personnages parlants – comme ceux qui constituent, dans des documents picturaux post-byzantins (Fig. 2 et 3), des ensembles d'« acteurs » soumis à la rotation des âges, à la génération et à la corruption – présentent respectivement les étapes de la vie humaine et expriment les moments successifs de leur expérience du temps. Nous reprenons à cette occasion une suite d'exemples, littéraires ou autres, dont certains remontent à l'antiquité (cf. l'épigramme 19 de Solon, citée *supra*). Des éléments divers, comprenant des témoignages bibliques (cf. le psaume 89,10, qui épouse une expérience continue) – ceux-ci parfois servis par une illustration, dans des documents médiévaux (Fig. 4 et 5) – se retrouvent, dans leurs variantes, dans des œuvres plus récentes. D'autre part, des échos de certains éléments qui

participent à la construction de la décade en question (Fig. 1), se répercutent dans d'autres écrits (et vice versa), contenus dans le même codex, et sont parallèlement reconnus dans des œuvres antérieures, littéraires et surtout picturales. On y retrouve, par conséquent, les traces d'une vieille tradition, dans un tressage d'ensemble où « résonnent » également des éléments épars, mais reconnaissables, venant de développements plus récents. Nous en déduisons que l'auteur, opérant son « redressement », puisait dans des sources qui lui étaient familières, ainsi que dans sa connaissance – directe ou pas – d'œuvres picturales, figurant la roue de la vie humaine ; on se reportera, à ce propos, à la description que nous en donne Denys de Fourna (18e s.) dans son *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (éd. A. Papadopoulos-Kérameus, Saint-Petersbourg 1909, 213-215 ; cf. n. 6, *supra*).